KAUZATIVLIK TUSHUNCHASINING ARAB GRAMMATIK AN'ANASI VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TALQINI

UO'K: 811.411.21'366:811.512.133'366
Odiljonov Xalilillo Qudratillo o'g'li
+998771325700
Xalilodiljonov@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada kauzativlik tushunchasining arab grammatik an'anasi va o'zbek tilshunosligida qanday talqin qilingani chog'ishtiriladi. Arab an'anasida kauzativlik alohida kategoriya sifatida ajratilmaydi: u ta'diya (fe'lni o'timli qilish) hodisasi doirasida, hamza (af'ala), tashdid (fa"ala) va bā' predlogi vositasida ko'rib chiqiladi. O'zbek tilshunosligida esa kauzativlik nisbat kategoriyasi tarkibidagi orttirma nisbat bilan bog'lanadi, ammo uning maqomi (so'z yasovchimi yoki shakl yasovchimi) hamon bahsli. Tahlil ikki an'ananing umumiy nuqtasi — valentlikning ortishi — ekanini, farqi esa kauzativlikning qaysi sathda (leksik-derivatsion yoki grammatik) qayd etilishida ekanini ko'rsatadi. Natijalar ikki tilni chog'ishtirishda yagona metatil sifatida tipologik "kauzativ vaziyat" tushunchasidan foydalanishni asoslaydi.

Kalit so'zlar: kauzativlik, ta'diya, hamzat at-ta'diya, tashdid, orttirma nisbat, valentlik, kauzativ vaziyat, chog'ishtirma tipologiya.

Аннотация

В статье сопоставляется трактовка каузативности в арабской грамматической традиции и в узбекском языкознании. В арабской традиции каузативность не выделяется как самостоятельная категория и рассматривается в рамках явления та'дийа (транзитивации) — посредством хамзы (af'ala), удвоения (fa"ala) и предлога bā'. В узбекском языкознании каузативность связывается с понудительным залогом (орттирма нисбат), однако его статус (словообразовательный или формообразующий) остаётся дискуссионным. Анализ показывает, что общей точкой двух традиций является увеличение валентности, а различие — в уровне, на котором фиксируется каузативность. Обосновывается использование типологического понятия «каузативная ситуация» в качестве единого метаязыка сопоставления.

Ключевые слова: каузативность, та'дийа, хамза транзитивации, удвоение, понудительный залог, валентность, каузативная ситуация, сопоставительная типология.

Abstract

The article compares how causativity is treated in the Arabic grammatical tradition and in Uzbek linguistics. The Arabic tradition does not single out causativity as a separate category; it is discussed under ta'diya (transitivization), realized by the hamza (af'ala), gemination (fa"ala) and the preposition bā'. Uzbek linguistics links causativity to the causative voice (orttirma nisbat), yet its status — derivational or inflectional — remains debated. The analysis shows that both traditions share the notion of valency increase, while differing in the level at which causativity is registered. The study argues for the typological notion of "causative situation" as a common metalanguage for Arabic–Uzbek comparison.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Keywords: causativity, ta'diya, hamza of transitivization, gemination, causative voice, valency, causative situation, contrastive typology.

Kirish

Kauzativlik, ya'ni bir ishtirokchining boshqa ishtirokchini biror harakatni bajarishga yoki biror holatga tushishga undashi, jahon tillarining deyarli barchasida u yoki bu vosita bilan ifodalanadigan universal ma'nodir [8; 9; 11]. Shu bois u chog'ishtirma tilshunoslikning eng qulay ob'ektlaridan biri hisoblanadi: ma'no bir xil, ifoda vositalari esa tildan tilga keskin farq qiladi.

Arab va o'zbek tillari bu jihatdan alohida qiziqish uyg'otadi. Arab tili flektiv til bo'lib, kauzativlik asosan ildiz va qolip (vazn) almashinuvi orqali beriladi: خَرَجَ (xaraja) "chiqdi" → أَخْرَجَ (axraja) "chiqardi". O'zbek tili esa agglyutinativ til bo'lib, bu ma'no o'zakka orttirma nisbat qo'shimchasini qo'shish orqali ifodalanadi: chiq- → chiq-ar-. Ikki til o'rtasidagi bu farqni ilk bor Alisher Navoiy qayd etgan: u arab tilidagi "ikki maf'ulli fe'llar" ma'nosini turkiy til bitta qo'shimcha bilan qisqa va aniq ifodalashini ta'kidlab, yugurt, qildurt, yashurt, chiqart misollarini keltirgan [1; 15, 43–44-b.].

Shunga qaramay, ikki tildagi kauzativlik hozirgacha maxsus chog'ishtirma tadqiqot ob'ekti bo'lmagan. O'zbek tilshunosligida kauzativlik o'zbek tilining o'zi misolida [15; 16; 17] hamda o'zbek va xitoy tillari misolida [21] o'rganilgan, ammo arab tili bilan chog'ishtirilmagan. Bunga to'sqinlik qiluvchi asosiy muammo — atamashunoslik: ikki an'ana bir hodisani turli tushunchalar bilan nomlaydi. Arab grammatikasida "kauzativlik" atamasi yo'q, uning o'rnida ta'diya (التَّعْدِيَة) tushunchasi qo'llanadi; o'zbek grammatikasida esa bu hodisa nisbat kategoriyasi doirasida ko'riladi. Ikki tilni chog'ishtirishdan oldin bu tushunchalarni o'zaro moslashtirish zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Arab fe'lining kauzativ boblari klassik grammatikalarda batafsil tavsiflangan [3]. Sibavayhning "Al-Kitob" asaridagi af'ala va fa"ala boblari talqini F. Leemhuis tomonidan maxsus tahlil qilingan [4]; u keyinchalik Qur'on materialida bu ikki bobning funksiyalarini chog'ishtirgan [5]. G. Saad o'timlilik, kauzatsiya va majhullikni klassik arab fe'li misolida yagona semantik-sintaktik tizim sifatida ko'rib chiqqan [6]. P. Larcher arab fe'l tizimini derivatsion munosabatlar asosida qayta tavsiflagan [7]. A. Măcelaru adabiy arab tilida kauzatsiyaning ikki asosiy morfologik vositasi — II va IV boblar ekanini, biroq ularning hech biri faqat kauzativ ma'noga ega emasligini ta'kidlaydi [20]. K. Alaslani esa eksperimental usulda arab tili tashuvchilarida bevosita va bilvosita kauzatsiyaning fe'l shakli tanloviga ta'sirini tekshirgan [19].

O'zbek tilida orttirma nisbat qo'shimchalari va ularning taqsimoti grammatik tavsiflarda keltirilgan [13; 14]. Kauzativlikni maxsus o'rgangan B. Turniyozov uni grammatik kategoriya emas, balki grammatik ma'no ifodalovchi vosita deb hisoblaydi [15, 44-b.]. U orttirma nisbat bilan bir qatorda buyruq-istak mayli shakllari va analitik shakllarni ham kauzativlik ifodalovchi vositalar qatoriga kiritadi [16, 72-b.]. Kauzativlikning sintaktik va matn sathidagi namoyon bo'lishi derivatsion sintaksis doirasida tadqiq etilgan [17]. Fe'llarning ma'no tuzilishi R. Rasulov ishlarida tahlil qilingan [18].

Kauzativ konstruksiyalar tipologiyasi Leningrad tipologiya maktabining jamoaviy ishida asoslab berilgan [8]. B. Comrie kauzativlarni leksik, morfologik va analitik turlarga ajratgan [9]. R. Dixon kauzativning formal turlari va semantik parametrlarini tizimlashtirgan [11]. M. Shibatani esa bevosita va bilvosita kauzatsiya farqini kauzativ semantikaning markaziy masalasi sifatida ko'rsatgan [10].

Ko'rib chiqilgan ishlarda arab va o'zbek tillaridagi kauzativlik alohida-alohida o'rganilgan. Ularni chog'ishtirish, ayniqsa ikki grammatik an'ana tushunchalarini o'zaro moslashtirish masalasi tadqiq etilmagan.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Metodologiya. Material sifatida arab va o'zbek grammatik asarlari hamda ilmiy adabiyotlardagi misollar olindi. Misollar illyustrativ xarakterga ega; ularning matnlardagi miqdoriy taqsimoti keyingi tadqiqot bosqichida korpus asosida o'rganiladi.

Natijalar. 1. Arab grammatik an'anasida: ta'diya tushunchasi

Arab grammatikasida fe'llar o'timsiz (لَازِم, lāzim) va o'timli (مُتَعَدٍّ, muta'addī) turlarga ajratiladi. O'timsiz fe'lni o'timli qilish, o'timli fe'lga esa yana bir to'ldiruvchi qo'shish ta'diya (التَّعْدِيَة) deb ataladi. Zamonaviy tilshunoslik "kauzativ" deb ataydigan hodisa arab an'anasida aynan shu tushuncha doirasida tavsiflanadi [2; 3; 4]. Ta'diyaning uchta asosiy vositasi farqlanadi.

Birinchi vosita — ta'diya hamzasi (هَمْزَةُ التَّعْدِيَة), ya'ni IV bob (أَفْعَلَ). O'timsiz fe'ldan o'timli fe'l yasaladi:

- جَلَسَ (jalasa) "o'tirdi" → أَجْلَسَ (ajlasa) "o'tqazdi";
- خَرَجَ (xaraja) "chiqdi" → أَخْرَجَ (axraja) "chiqardi".

O'timli fe'ldan esa ikki to'ldiruvchili fe'l hosil bo'ladi: رَأَى (ra'ā) "ko'rdi" → أَرَى (arā) "ko'rsatdi" — أَرَيْتُهُ الكِتَابَ "Unga kitobni ko'rsatdim". Grammatik an'anada أَعْلَمَ (a'lama) "xabardor qildi" va أَرَى kabi fe'llar hatto uch to'ldiruvchi oladigan fe'llar sifatida alohida guruhga ajratiladi [3].

Ikkinchi vosita — tashdid (التَّضْعِيف), ya'ni II bob (فَعَّلَ). Ikkinchi o'zak undoshining qavatlanishi ham ta'diya vazifasini bajaradi:

- فَرِحَ (fariha) "xursand bo'ldi" → فَرَّحَ (farraha) "xursand qildi";
- عَلِمَ ('alima) "bildi" → عَلَّمَ ('allama) "o'rgatdi".

Lekin II bob ko'p ma'noli: u kauzativlikdan tashqari harakatning ko'pligi yoki shiddatini (taktīr) ham bildiradi: كَسَرَ (kasara) "sindirdi" → كَسَّرَ (kassara) "chil-chil qildi" [20].

Uchinchi vosita — bā' predlogi (الباء). O'timsiz harakat fe'li بِـ predlogi bilan birikib, kauzativ ma'no kasb etadi: ذَهَبَ (ḏahaba) "ketdi" → ذَهَبَ بِهِ (ḏahaba bihi) "uni olib ketdi"; جَاءَ (jā'a) "keldi" → جَاءَ بِهِ (jā'a bihi) "uni olib keldi".

Demak, arab an'anasida kauzativlik alohida grammatik kategoriya emas. U ta'diya hodisasining, aniqrog'i, IV va II boblar ma'nolarining biri sifatida qaraladi. Boshqacha aytganda, kauzativlik **derivatsion** sathda — yangi fe'l negizi (bob) yasalishi orqali — qayd etiladi.

2. O'zbek tilshunosligida: orttirma nisbat va kauzativlik

O'zbek tilida kauzativlikning asosiy ifoda vositasi — orttirma nisbat qo'shimchalari: -t (o'qi-t-), -dir/-tir (yoz-dir-, kel-tir-), -ir (ich-ir-, pish-ir-), -ar (chiq-ar-, qayt-ar-), -iz (tom-iz-), -giz/-kiz/-g'iz/-qiz (kir-giz-, tur-g'iz-), -kaz/-g'az/-qaz (o't-kaz-), -sat (ko'r-sat-) [13; 14; 16, 72-b.]. Grammatik tavsiflarda orttirma nisbat fe'lning nisbat kategoriyasi tarkibida beriladi [13; 14].

Biroq bu talqin bahsli. I.A. Melchuk kauzativni nisbatdan farqlash kerakligini, kauzativ so'z yasashga, nisbat esa so'z o'zgartirishga xosligini ta'kidlagan [12]; B. Turniyazov bu qoida turkiy tillarga to'g'ri kelmasligini asoslaydi [16, 72–73-b.]. Uning fikricha, kauzativlikni grammatik kategoriya emas, balki grammatik ma'no ifodalovchi vosita deb o'rganish to'g'ri bo'ladi [15, 44-b.].

O'zbek tilidagi kauzativlikning ikki xususiyati arab tili bilan chog'ishtirishda muhim ahamiyatga ega:

1. **Ketma-ket qo'llanish.** Orttirma nisbat qo'shimchalari bir o'zakka ikki marta qo'shila oladi: o'qi-t-dir- (Cho'lpon misolida) [16, 74-b.]. Arab tilida esa bir bobdan yana kauzativ bob yasalmaydi.
2. **Kauzatsiyalanuvchining kelishigi.** Asos fe'l o'timsiz bo'lsa, kauzatsiyalanuvchi tushum kelishigida keladi (bolani o'tqazdi). Asos fe'l o'timli bo'lsa, u jo'nalish kelishigiga o'tadi (ukasiga xat yozdirdi). Arab tilida esa ikkala holatda ham kauzatsiyalanuvchi to'ldiruvchi (maf'ul bih) shaklida keladi.

3. Ikki talqinning chog'ishtirmasi

Quyidagi jadvalda ikki an'anada bir hodisaning qanday talqin qilinishi umumlashtirildi.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Belgi	Arab grammatik an'anasi	O'zbek tilshunosligi
Hodisaning nomi	ta'diya (التعدية)	orttirma nisbat
Maqomi	bob ma'nolaridan biri (derivatsion)	nisbat kategoriyasi shakli (maqomi bahsli)
Asosiy vositalar	hamza (IV bob), tashdid (II bob), bā' predlogi	-t, -dir, -ir, -ar, -iz, -giz, -kaz, -sat
Ketma-ket qo'llanish	yo'q	bor (o'qi-t-dir-)
Kauzatsiyalanuvchining shakli	doimo to'ldiruvchi (maf'ul bih)	o'timsiz asosda tushum, o'timli asosda jo'nalish kelishigi
Ko'p ma'nolilik	yuqori (II bob: taktīr, IV bob: boshqa ma'nolar)	past (asosan kauzativ)

Muhokama

Umumiy asos — valentlikning ortishi. Ikki an'ana bir-biridan mustaqil shakllangan bo'lsa-da, ular bir hodisaning bir tomonini qayd etgan: kauzativ fe'l asos fe'lga nisbatan bitta ko'p ishtirokchiga ega bo'ladi. Arab grammatiklari buni to'ldiruvchilar sonining ortishi (o'timsizdan o'timliga, o'timlidan ikki to'ldiruvchiliga) sifatida tavsiflagan. Navoiy ham aynan shu belgiga — "ikki maf'ulli fe'llar"ga tayanib, arab va turkiy tillarni solishtirgan [1]. Bu kuzatish zamonaviy tipologiyadagi valentlik o'zgarishi konsepsiyasiga mos keladi [11].

Farq — qayd etilish sathi. Arab tilida kauzativ ma'no yangi bob, ya'ni yangi leksema yasalishi orqali beriladi va lug'atlarda alohida so'z sifatida qayd etiladi (أَخْرَجَ alohida maqola sifatida beriladi). O'zbek tilida esa orttirma nisbat qo'shimchalari unumdor bo'lib, ko'pincha bitta leksemaning grammatik shakli sifatida idrok etiladi. Shuning uchun bir tildagi "kategoriya" tushunchasini ikkinchi tilga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish chog'ishtirishni buzadi: arab tilida "kauzativlik kategoriyasi"ni izlash ham, o'zbek tilida orttirma nisbatni faqat so'z yasalishi deb qarash ham hodisani to'liq qamrab olmaydi.

Ta'diya kauzativlikka teng emas. Arab an'anasidagi ta'diya kauzativlikdan kengroq tushuncha. Masalan, ذَهَبَ بِهِ "uni olib ketdi" konstruksiyasida kauzator harakatda o'zi ham ishtirok etadi. Tipologiyada bu sotsiativ (birgalikdagi) kauzatsiya deb ataladi [10]. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, o'zbek tilida ham bu ma'no morfologik vosita bilan emas, balki analitik birikma bilan beriladi: olib ketdi, olib keldi. Demak, ikki tilda ifoda usullari farqlansa-da, kauzativ ma'noning turlari bo'yicha muvofiqliklar mavjud. Bu chog'ishtirishni kategoriyalar sathida emas, ma'no turlari sathida olib borish kerakligini ko'rsatadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ikki tilni chog'ishtirishda tipologik "kauzativ vaziyat" tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiq [8; 9; 11]. Kauzativ vaziyat quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- **kauzator** — harakatga undovchi ishtirokchi;
- **kauzatsiyalanuvchi (kauzant)** — harakatni bajaruvchi yoki holatga tushuvchi ishtirokchi;
- **natija vaziyati** — asos fe'l ifodalagan harakat yoki holat.

Bu metatil ikki tildagi har qanday vositani — arab bobi, o'zbek qo'shimchasi, predlogli yoki analitik birikmani — bir xil o'lchov bilan tavsiflash imkonini beradi. Shu bilan birga, u ikki milliy an'ana atamalarini inkor etmaydi, balki ularni umumiy tizimga joylashtiradi.

Cheklovlar. Ushbu maqola nazariy xarakterga ega bo'lib, asosan grammatik manbalar va ilmiy adabiyotlardagi misollarga tayanadi. Kauzativ vositalarning matnlardagi chastotasi va taqsimoti korpus materiali asosida alohida tekshirilishi lozim.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Xulosa. Arab grammatik an'anasida kauzativlik alohida kategoriya sifatida ajratilmaydi. U ta'diya hodisasi doirasida, hamza (IV bob), tashdid (II bob) va bā' predlogi orqali tavsiflanadi hamda derivatsion sathda qayd etiladi. O'zbek tilshunosligida kauzativlik orttirma nisbat bilan bog'lanadi. Uning maqomi (grammatik kategoriya yoki grammatik ma'no ifodalovchi vosita) bahsli bo'lib qolmoqda. Ikki an'ananing umumiy asosi — valentlikning ortishi. Farqi — kauzativlikning qaysi sathda (leksik-derivatsion yoki grammatik) qayd etilishida. Arab va o'zbek tillarini chog'ishtirishda milliy atamalarni bevosita bir-biriga tenglashtirish emas, balki tipologik "kauzativ vaziyat" tushunchasini yagona metatil sifatida qo'llash maqsadga muvofiq. Keyingi tadqiqotlarda bu metatil asosida ikki tildagi morfologik vositalar va kauzativ ma'no turlari chog'ishtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn / Nashrga tayyorl.: Oybek, P. Shamsiyev. – Toshkent, 1948. (B. Turniyozov [15] asari orqali keltirildi.)
2. Sībawayhi. Al-Kitāb / Taḥqīq: ʿAbd as-Salām Muḥammad Hārūn. – Al-Qāhira, 1966–1977.
3. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1896–1898.
4. Leemhuis F. Sibawaih's treatment of the D stem // Journal of Semitic Studies. – 1973. – Vol. 18. – P. 238–256.
5. Leemhuis F. The D and H Stems in Koranic Arabic: A Comparative Study of the Function and Meaning of the faʿʿala and ʾafʿala Forms in Koranic Usage. – Leiden: E. J. Brill, 1977.
6. Saad G. N. Transitivity, Causation and Passivization: A Semantic-Syntactic Study of the Verb in Classical Arabic. – London; Boston; Melbourne: Kegan Paul International, 1982.
7. Larcher P. Le système verbal de l'arabe classique. – Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 2003.
8. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив / Отв. ред. А. А. Холодович. – Л.: Наука, 1969.
9. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. – Oxford: Blackwell, 1981.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.